

2020. december 26. – **Földváry Miklós István egyházzenéről és tradicionalizmusról**

Az egészséges lelki alkat és az építeni képes kultúra úgy tekint a környezetére, hogy amit ő csinál, az a világ legtermészetesebb dolga, nem állandóan mások ellen küzd. Ebben segíthet a liturgia – mondja a Válasz Online-nak Földváry Miklós István. A hagyományos egyházzene egyik legavatottabb hazai kutatója és művelője ő: az ELTE Vallástudományi Tanszék és az MTA–ELTE Lendület Liturgiatörténeti Kutatócsoport vezetője, a Szent Mihály Szkóla alapítója és szervezője. Interjúnkban nemcsak a szerkesztésében frissen megjelent esztergomi graduáléról kérdeztük, hanem a tradicionalista katolikusok környékén feltűnő politikai szélsőségekről és a gitáros templomi zenéről is.

Aki ismeri a nevét, annak a hagyományos liturgia jut eszébe róla elsőként. Ehhez képest rögtön egy gitár szúr szemet a nappalijába lépbe. Talán csak nem…?
– Ha a kérdés az, hogy gitározom-e a templomban, akkor a válasz: nyilván nem. De tizenéves koromban tanultam klasszikus gitárt, elsősorban reneszánsz és barokk zenét játszottam rajta. Meg aztán az egész család zenél: a feleségem énektanár, karvezető, négy lányom mind tanul hangszert, két fiam még kisebb, de már ők is lelkes énekesek. Én magánéneket tanulok, hogy a liturgikus éneklésben a legtöbbet hozzam ki magamból.
– Merthogy eredetileg nem zenész, hanem latin szakos tanár és ógörög filológus – de egyben aktív templomi énekes, liturgikus szolgálattevő is. Hogy jön össze ez a két szerep?
– Az én életemben ez nem két szerep, hanem ugyanannak az egésznek két oldala. Nem úgy lettem liturgiakutató, hogy elvégeztem egy tudományos képzést, és aztán választottam egy kutatási területet, hanem rám talált egy téma, a liturgia, és végigjártam az utat, hogy a tudomány keretein belül foglalkozhassak vele. És mivel a kutatás tárgya itt olyasmi, ami eredetileg egy élő, átélt tevékenység, természetesen merült föl az igény, hogy a gyakorlatban is megvalósítsuk egykori tanítványaimmal. Ebből a törekvésből született meg több mint 16 évvel ezelőtt a Szent Mihály Laikus Káptalan, majd a Szent Mihály Szkóla, amely kezdetben a belvárosi Nagyboldogasszony-főplébániatemplomban, az utóbbi években pedig a Belvárosi Szent Mihály-templomban tartott, hagyományos rítusú vasárnapi szentmiséken teljesít szolgálatot.
– A most megjelent kétkötetes munka, a Graduale Strigoniense Latino–Hungaricum hogyan illeszkedik ebbe a tevékenységbe? Illetve mi is ez valójában? A cím nemhogy a világi, de a katolikus olvasóknak is magyarázatra szorul.

– Valóban, ezért érdemes szavanként végigmenni rajta. Graduále: a szentmise változó énekeinek gyűjteménye. A mise állandó részeit minden hívő ismeri, a változó részek, a proprium három rétege közül az olvasmányokat és a könyörgéseket is tudják hová tenni, a harmadik réteg, az egész egyházi évet lefedő, változó énektételek viszont feledésbe merültek. Ez az 1500 éves örökség a gregorián ének csúcsteljesítménye, de éneklése kiszorult a gyakorlatból. Kiadványunk ennek a vasárnapokra és nagyobb ünnepekre vonatkozó részét foglalja össze egy tudományosan és a gyakorlatban egyaránt használható, felhasználóbarát zsebkönyv formájában. Strigoniense: mert mindezt Esztergom (latinul Strigonium) úzusa, szokása, vagyis a magyar hagyomány szerint teszi. És végül Latino–Hungaricum: mert az eredeti latin mellett ott vannak magyar nyelvű gregorián énektételek is.
– Miért merült feledésbe ez a hagyomány?
– Mert a kora újkortól kettészakadt a liturgikus gyakorlat Európában elit- és minimálliturgiára. A székesegyházak, a gazdagabb plébániák és a kolostorok, amelyek megengedhették maguknak, hogy főállású zene- és énekkart tartsanak fenn, a gregoriántól a műzene felé mozdultak el. A szegényebb helyeken pedig nem volt, aki megszólaltassa. Itt vagy csöndes miséket tartottak, vagy ahol volt népének-kultúra, mint Közép-Európában, a „szabad felületeken” strófás népénekeket énekeltek, esetleg, mint Dél-Európában és Franciaországban, az orgonazenének jutott nagyobb szerep.
– A 19. század azonban újra felfedezte a gregoriánt.
– Csakhogy a gyakorlatban mégsem terjedt el. A gregorián megújulás vezéralakja Prosper Guéranger francia bencés apát volt, nálunk például Liszt késői munkásságában érhető tetten ez a törekvés. A 20. század elején, X. Pius pápa uralkodása alatt a Szentszék is a mozgalom mellé állt, de a pápai megnyilatkozás egy dolog, a gyakorlat pedig egy másik. A gregorián megújulás írott malaszt maradt, mert nem volt, aki megvalósítsa, és ahol mégis, ott sem tudták elérni, hogy a hívek szeressék. Egykori tanítványom, Kelemen Áron bencés atya mondta: sokak szemében a gregorián egy tiszteletre méltó, de unalmas dolog, amit nem lehet megélni. A mi célunk, az én célom, hogy ez az énekanyag mégis, újra életre keljen.
– Honnan jött ez a törekvés az életében?
– Legelsősorban a keleti kereszténységből, annak is inkább az ókeleti ágából, a kopt, a szír, az örmény egyházaktól. Ezek az egyházak Rómánál és Bizáncnál szerencsétlenebb helyzetbe kerültek, hiszen a 7. századtól muszlim uralom alatt élnek. Nem adatott meg nekik, hogy gazdag államok védelmében fejlett magaskultúra épüljön fel körülöttük. De valahogyan élniük kellett.
Amikor terepmunkásként Egyiptomban, Szíriában, Törökországban megtapasztaltam e közösségek életét, azt láttam, hogy ezek élő egyházak, amelyek nagyon igényes liturgikus gyakorlatot tartanak fenn, méghozzá alulról építkezve, „demokratikusan”. Nem a magasabb kultúra eszményét szállítják le az „egyszerű nép” szintjére, és nem is szórakoztatni akarják a népet valamilyen elitisztikus, virtuóz zenei teljesítménnyel, hanem integrálják a két szintet. Ez a mi fogalmaink szerinti népművészethez hasonlít.
– Ez a középkorban Európában is így volt?
– Igen. A gregorián énekkincsnek ez a rétege a kora középkori pápák hivatásos énekegyüttesében jött létre, komoly intellektuális és esztétikai erőfeszítések révén. Az érett középkorra azonban a legapróbb plébániatemplomba is eljutott. Nem volt a latin Európának olyan félreeső szeglete, ahol az ott lehetséges szinten ne énekelték volna ugyanezeket a tételeket.
– De mindenhol egy kicsit másként – innen a „Strigoniense”.

– A középkorban megvalósult az európai egység: a Kárpátoktól nyugatra mindenki római keresztény volt. Ám az ember nem érzi jól magát túl nagy rendszerekben; egy „Európai Egyesült Államok” méretű képződmény nem otthonos. Ezért az egyes közösségek saját székesegyházukhoz kötődően, saját tájukba belegyökerezetten helyi hagyományokat őriztek. Ezt nem úgy kell elképzelni, hogy a magyarok magyaros motívumokat vittek a liturgiába. Hanem úgy, hogy valamit jellegzetesen énekeltek, ami megkülönböztethetővé tette őket a többiektől, és ebben ráismertek arra, hogy magyarok. Ezt nevezték úzusnak. Én elsősorban az úzusok Európájának a kutatója vagyok. Az egységes, mégis sokszínű Európáé. Ez más volt, mint az újkori nacionalizmusok Európája. Senki sem gondolta, hogy az ő hagyománya jobb, hogy rá kell kényszeríteni másokra. Minden helyi hagyomány épp attól lett különleges, hogy voltak más hagyományok is a nagy egészen belül. Az esztergomi úzus e közös európai örökség magyar arca. A mise énekkészlete 80–90 százalékban azonos, de sajátos elrendezésben és sajátos dallamokon énekelték.
– Viszont kizárólag latinul. A kötetben ugyanakkor magyar nyelvű gregorián énekek is vannak (Latino–Hungaricum). Honnan ered ez a magyar énekkincs?
– A sok száz eredeti latin tétel eléneklése komoly kihívást jelent. Az eredeti, 19. századi gregorián megújulás többek között éppen azért futott zátonyra, mert „kőbe vésett”, muzeális anyagként tekintett a gregoriánra, és átélhető, birtokba vehető hagyomány helyett merev, akadémikus rendszerbe foglalta. Nekünk magyaroknak, van egy olyan csodaszer a kezünkben, amellyel ez a csapda elkerülhető. Ez elsősorban Dobszay Lászlónak és az ő kollégáinak, mestereinek, Rajeczky Benjamin ciszterci népzenekutatónak, Szendrei Jankának, latinos-történész részről például Mezey Lászlónak köszönhető.
– Miben áll ez az áthidaló megoldás?
– Dobszay „innovációja”, hogy a gregoriánra népzeneként tekint. Hallotta, amint Moldvában egész falusi gyülekezetek énekelnek latinul virágvasárnapi processziós tételeket, Mária-miseordináriumot, húsvéti szekvenciát. Ez olyan inspiráció lehetett neki, mint nekem a keleti keresztények. Egyszerű emberek érzékenyen, szívből énekelnek.
Ez párosult a felismeréssel, hogy a gregorián dallamalkotó fantáziája gazdagabb az általam egyébként nagyon szeretett bizánci, örmény vagy kopt egyszólamú liturgikus zenéénél. Tele van fülbe ragadó, énekelhető, „slágergyanús” dallamokkal. Dobszay kiemelt néhány különösen jól sikerült típusdallamot, antifónát, és ezeket az európai műzenéhez szokott ember számára is énekelhetővé tette. Az általa kiemelt dallamok közös vonása ugyanis az, hogy egyesítik magukban a dalszerű, általában négysoros szerkezetet és a gregorián recitatív, tetszőleges szöveghez szabadon idomuló gondolkodásmódját. Ezeket a dallamokat egyébként nem a mise anyagában találta meg. Egy középkori székesegyház az ideje nagy részében nem misézett, hanem zsolozsmázott. Más vallásokban, az iszlámban és a judaizmusban ma is ez, a napszakok imával való megszentelése az istentisztelet fő formája. A most kiadott graduálében ez a Dobszay által megálmodott anyag került a latin tételek mellé.
– A Szent Mihály-templomban szerzett tapasztalatai alapján mennyire lehet élővé tenni ezt az újra felfedezett hagyományt?
– Úgy érzem, egyre nagyobb sikerrel. A szkóla elénekli a latint, a magyarba vonjuk be a gyülekezetet. De úgy tudom, a gyülekezet szereti és igényli a latint is, a teljes szertartás egyetlen hangzó folyamat, dinamika, amellyel a hívek együtt lélegeznek. Fontos megjegyezni, hogy kisebb közösségekben a magyar részben vagy egészben helyettesítheti is a latint, tehát ez a kötet bármelyik katolikus gyülekezetben használható. De akkor is ott van a latin, hogy piszkálja az ember csőrét, hogy ugyan, tanuljon már meg valamit ebből a közös európai

örökségből is. A magyar révén pedig ott van a gregorián dallamvilágnak egy eredeti és hiteles rétege és a népnyelven is elénekelhető eredeti szöveg. Sok ember együtt, élményszerűen megszólaltathatja.
– A Dobszay-iskolára ma mégis sokan úgy gondolnak, mint amely egy archaikus dolgot erőltet, ami a modern embernek nem mond semmit, és gátolja, hogy az egyház „haladjon a korral”.
– Ez egy szomorú félreértés. Az élet számtalan területén látjuk, hogy pólusokra egyszerűsödik a gondolkodásunk. Az internet egyre több információt önt az emberekre, így immunitás alakul ki bennük az új tudással szemben. Nem olvasunk hosszú szövegeket, a miénktől eltérő véleményeket, hanem próbáljuk az ismerős kategóriák szerint elrendezni a világot. Vannak haladók meg maradiak, jobb- meg baloldal, konzervatívok meg liberálisok. Ennél sokkal színesebb a világ! Az úgynevezett tradicionalista katolikusok között is vannak, akik úgy gondolják, hogy régen minden jobb volt. Hogy a II. vatikáni zsinaton lefektetett liturgiareform azért következett be, mert gonosz emberek fel akarták forgatni az egyházat. De ez nem igaz. Dobszayt éppen az motiválta, hogy a 20. század első felére a liturgia egyrészt elcsökevényesedett, másrészt túlzottan klerikális, racionális és professzionális lett. Hiányzott belőle a közvetlen megtapasztalás, divatos szóval az interakció.
Ugyanez a hiányérzet hívta életre azokat az irányzatokat is, amelyet ma a hagyományos egyházzene alternatívájának tartanak. A gitáros misét, amely a popkultúrát hozza be a templomba, vagy a bizánci liturgiához, gyertyafényhez, tömjénhez, ikonokhoz vonzódó irányzatot, a taizéi iskolát. Ezek is az interaktivitás iránti igényt próbálják kielégíteni, hogy az ember hitélete ne csak gondolati forrásokból táplálkozzék, hanem az érzékek szintjén is megmerítkezzék a liturgiában.
– Ha ez jogos igény volt, miért van még ma is sok bírálója az 1960-as években elkezdett katolikus liturgiareformnak, és miért szolgál ön is egy régi rítusú közösségben?
– A liturgiának két rétege van: egy tartalmi része, amely korokon és országokon át meglehetősen változatlan, és egy performansz-része: amit látok, hallok, érzékelek. Ha valaki, aki nem ismeri a liturgiát, egy időgéppel elmegy egy 7. századi római bazilikába, majd az 1950-es években egy falusi templomba, valószínűleg nem ismeri fel, hogy ugyanannak a szertartásnak volt a tanúja. Ha a barokk vagy a klasszikus korban rizsporos parókát viselő főpap misézik egy katedrálisban, és közben egy kamarazenekar kellemes templomi szonátákat játszik, az más benyomás, mintha egy mellékoltárnál csendesen mormol egy pap, és közben fejkendős parasztasszonyok népénekeket énekelnek. Pedig a misekönyvben ugyanaz a szöveg van, a pap ugyanazokat a gesztusokat végzi. A reform szándéka az volt, hogy a liturgiának ezt a performansz-rétegét reformálja meg, így tegye átélhetővé, interaktívvá a szertartásokat. Ezt célozták a II. vatikáni zsinat rendelkezései is az addigi, úgynevezett tridenti rítus megreformálásával. Magán a zsinaton is ezt a liturgiát végezték, sőt a zsinatot összehívó XXIII. János volt az utolsó pápa, aki tiarát hordott, hordszéken vitette magát, és akinek a lábát csókolták. A következő évek gyors intézkedéssorozata révén mégsem ez a cél valósult meg: a performansz-réteg maradt, a beltartalmat pedig több mint ezer év után megreformálták.
– Ennek gyakran hallott tradicionalista olvasata az, hogy kilúgozták az egyház időtálló szokásait.
– A kritikát annyiban osztom, hogy a tartalmi reform véleményem szerint szükségtelen volt, miközben a megoldani kívánt problémák a nyakunkon maradtak. Ugyanakkor megértő is vagyok. Ma divat jobboldali körökben szidni a ’68-as nemzedéket. De az a nemzedék azt látta, hogy a szülei nemzedéke romba döntötte Európát. Ez egy olyan trauma, amely után ma is mindenki hippi lenne. A hagyományos európai értékrend elveszítette vonzerejét. Tartozékának

tekintették az egyházat is. Az egyház pedig úgy próbálta menteni magát, hogy bocsánat, én az eredeti evangéliumi üzenet hordozója vagyok, semmi közöm ahhoz a feudális-imperialista borzalomhoz, ami az apáitok egyháza volt.
Ennek a hangulatnak a leképezése az 1972-es Zeffirelli-film, a Napfivér, Holdnővér, amelyben Assisi Szent Ferenc és társai borzas hippiként énekelnek, miután újjáépítették a San Damiano-templomot. Ez volt a korabeli katolikus életérzés. Én ezzel nem azonosulok – de megértem.
– Ha már így alakult, egymás mellett élhet a hagyományos liturgia, a gregorián a taiézi énekkel vagy a gitáros misével? Mint egykor az úzusok a középkorban?
– A gyakorlatban nyilván kénytelen, de én nem tartom ezt ideálisnak. Nem akarok rendeletileg „rendet tenni”, nem gondolom, hogy a taizéiek vagy a gitárosok ellen kellene fordulni. Azt viszont igen, hogy a mai nyugati társadalom egyik legnagyobb gyötrelme a fragmentálódott kultúra. A gyerekeim, tanítványaim tizen- és huszonéves nemzedékének nincs közös kultúrája. Ha véletlenül valamit mindenki olvas, mint például a Harry Pottert, annak azért van óriási ereje, mert végre van egy közös pont, amely mindenkinek „megvan”, hivatkozási alap. A liturgiának ez lenne a funkciója: közös szellemi tulajdonként egyesíteni korszakokat és nemzeteket – egy egész kultúrát. Abban a reményben dolgozunk, hogy a közösség egésze átvesz valamit az általunk feltárt és ápolt örökségből, nem azért, hogy amikor éneklünk, tátott szájjal ámuljanak. A liturgia nem válhat szubkultúrává! Azon dolgozom, hogy egyszer az elveszett egység visszaállításának eszköze lehessen – nem agresszív terjeszkedéssel, hanem azzal, hogy vonzó.
– És mennyire vonzó a mai szekuláris világban?
– Úgy látom, hogy sokakat megszólít, és ami figyelemreméltó, hogy különösen a fiatalok és a férfiak között – legalábbis az egyházi átlaghoz képest, ahol tapasztalataim szerint alulreprezentáltak ezek a csoportok. A fiatalok már nem pátosszal gondolnak a körülöttünk létrejött információs társadalomra, hanem pusztán használják, miközben meg is csömörlenek tőle. Nem gondolom, hogy egy premodern idillt kell létrehozni, de lehet néhány szelete az életnek, amely ablakot nyit rá. A fiatalokat ez vonzza, ahogy az is, hogy a hagyományos liturgiában nem a gondolatoké, a verbalitásé a főszerep, hanem az érzékeké, a cselekvésé. A férfiak számára pedig azért vonzó, mert egy más egyházképet látnak a „cuki egyházhoz” képest.
A vallásosság ma a férfiak szemében gyakran nőies, infantilis dolognak tűnik. Gyere be, megkínálunk, nem kell kiöltözni, nem kell megtanulni semmit, azonnal bemehetsz a szentélybe, minden magyarul van. Mivel nem kell megdolgozni semmiért, kisebb az értéke. Vonzóbb lehet az, ami elsőre kihívásnak tűnik, mert erőfeszítést, tartást, fegyelmet igényel, és ez ma hiánycikk.
– Bár azt mondja, hogy a liturgia nem lehet szubkultúra, a gyakorlatban az. A régi rítus sokak szemében a múltban ragadt csodabogarak gyülekezete, és sokakra talán igaz lehet ez a leírás.
– Valahol maga a kereszténység is szubkultúra. Nem a politikai vagy kultúrkereszténység, hanem a valódi hit és a keresztény élet. Ha valaki hűségesen él a házasságban vagy nagy családja van, ma már szociológiai marker, jelölő, éppúgy, mint amikor halacskát ragaszt az autójára. A hagyományhű katolicizmus is ilyen marker, és ma még szubkultúra. Mint ilyen, fenyegeti a veszély, hogy rátelepedjék valamilyen nem liturgikusan szerveződő közösség, ideológia, csoport – mert jól áll neki ez a szimbolika. Én ezt sosem hagytam, és talán már meggyőztük a külvilágot is, hogy nem valami radikális csoportosulás vagyunk. A másik veszély, hogy mint minden szubkultúra, mágnesként vonzzuk a szociológiai, pszichológiai szempontból

bizonytalan embereket, akik szeretnének tartozni valahová, és élvezik, hogy a többségi kultúrával szemben ellenzékben lehetnek.
– Konkrétan: vannak közöttük, akik az új rítusú szentmisét szentségtörésnek tartják, vagy azt gondolják, hogy Ferenc pápa egy egyházellenes összeesküvés része.
– Sőt, hogy én mondjam ki: van – vagy volt? –, aki konkrétan neonáci. Igen, ilyenek lépten-nyomon előfordulnak a környékünkön. A kérdés az, hogy mit kezdünk velük. Azt gondolom, hogy nem szabad kiközösíteni őket. Nem mondhatjuk nekik, hogy te nem jöhetsz, mert lejáratsz bennünket – jöjjenek, és megpróbáljuk őket integrálni. A hagyományos liturgiának van egy humanizáló hatása. Lelkileg labilis, politikai, ideológiai szélsőségekre hajlamos embereket képes emberibbé, mérsékeltebb tenni. Ha a neonáci elviseli, hogy Izráelt és Jeruzsálemet vágják a fejéhez hétről hétre, esetleg velünk énekli, hogy „Sion népe, íme, jő az Úr a népek váltságára”, előbb-utóbb nem lesz neonáci. Ez terápia. Vannak gyülekezetek, akik fogyatékosokat táboroztatnak vagy hajléktalanokat etetnek. Mi ilyen missziókat nem vállalunk, de vonzunk egy más szempontból problémás réteget. A lelki nyomorúság legalább akkora nyomorúság, mint az anyagi, a szociopátia nem kisebb baj, mint ha valakinek nincs hol aludnia. Ők a mi karizmánk: a kezelésük, emberibbé tételük. Hogy úgy mondjam, a megtérítésük.
– Nem lenne egyszerűbb távol tartani magukat tőlük?
– Az én szememben a középkori vallásosság egyik legvonzóbb tulajdonsága, hogy nem mond le a bűnösről. Lehet, hogy azt mondják neki, hogy mezítláb zarándokoljon el Compostelába, és csak három év múlva jöjjön haza. De három év múlva visszajön és feloldozzák. A középkori embernek érzékeny a lelkiismerete, tudja, hogy bűnös – de ettől nem esik kétségbe, mert van „megoldás”. A mai ember szemében ezzel szemben a kis bűnök nem bűnök, a nagy bűnökből pedig nincs kiút. Aki lebukik, az megszűnik társadalmi lénynek lenni, mert nincs nyilvános vezeklés.
– A kereszténység és az európai keresztény kultúra védelme ma politikai jelszó, a nem hívő társadalom számára a kereszténység gyakran ideológiai törésvonalként jelenik meg néhány jól körülhatárolt téma, például a gender terén. Ez mennyire elkerülhető?
– Gyakorlatilag semennyire. És ez egyrészt nem baj, mert a kereszténységnek igenis van társadalmi tanítása, van elképzelése arról, hogy milyen az ember, milyen a jó társadalom, és ez szükségessé teszi, hogy társadalmi erőként is fellépjen. De fontos, hogy ez ne úgy fogalmazódjék meg, mint ideológiai ellentét, mint apokaliptikus küzdelem a jó és a rossz erői között. Míg a közékkorban katolikusnak lenni természetes volt, az újkorban a katolicizmus már más felekezetekkel szemben határozta meg magát, a szekularizáció terjedésével pedig az egész kereszténység egyre inkább a vallástalanok tömegeivel szemben határozza meg magát. Engem mindig is zavart a negatív öndefiníció. Az egészséges lelki alkat és az építeni képes kultúra magabiztos, úgy tekint a környezetére, hogy amit ő csinál, az a világ legtermészetesebb dolga.
Abból egészséges közösség nem származhat, ha az ember állandóan az ellenségein köszörüli a nyelvét. Ha abban próbálja egyesíteni az erőit, hogy folyton arra tekint, aki ellen küzd, legyenek azok valódi vagy imaginárius személyek, mozgalmak, csoportok, az nem hoz létre semmit. A keresztény identitást nem határozhatja meg az, hogy pfúj, genderideológia.
– Milyen lehet ezzel szemben egy pozitív öndefiníció?
– Meg kell tanuljuk szeretni és átélni azt, ami a miénk. Nem kell fenyegetett sündisznónak érezni magunkat, akit minden oldalról támadnak. Meg kell élni az örökségünket, hiszen Európában én vagyok itthon. Ettől még lehetek kedves a vendégekkel, befogadhatom a máshonnan érkezőket. Ha jön valaki a Közel-Keletről vagy Indiából, és azt látja, hogy itthon

vagyok, ez az én kultúrám, akkor jobban fog tisztelni. A nyugati kultúrának van egy dekonstruktív magatartása önmagával szemben. Mindent értékel, de önmagát a gyarmatosító fehér arroganciával azonosítja. Közben alapvetően fogékony az ősi, egységes, önazonos világokra, de ezeket más kultúrákban próbálja megtalálni. Pedig van egy olyan gazdag közös, mégis sokszínű európai örökségünk, amelyre ugyanúgy rá lehet csodálkozni, mintha a Trobriand-szigetekre mennénk a pápuák közé. Európa keresztény. Mindenhol templomok vannak, a zenetörténet a liturgikus zenével indul, a múzeumok oltárképekkel vannak tele, a vasárnap a munkaszüneti nap, van ádvent és karácsony. A levegő, amit belélegzünk, a keresztény hagyomány levegője. Ebben csak otthon kell tudni lenni. És ebben is segíthet a liturgia.
Laky Zoltán